

دانشگاه پیام نور

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه

جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

در رشته زبان و ادبیات فارسی

عنوان پایان نامه

بررسی و تحلیل مفهوم هبوط و گناه در متون منثور فارسی عرفانی

با تأکید بر آثار

احمد غزالی، عین القضاة همدانی، روزبهان بقلی

استاد راهنما: دکتر مصطفی گرجی

استاد راهنمای همکار: دکتر فاطمه کوپا

گردآورنده: عفت نادری نژاد

پاییز ۱۳۸۸

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

تقدیم

در اندرون من کدامین جایگاهی است که خداوند من،
او که آفریدگار زمین و آسمان است، بدان در تواند شد؟
بار الاها، آیا چیزی در نهاد من هست که گنجایی تو را شاید؟
یا نه بهتر آنکه بگویم، اگر نه در تو بودمی که همه چیزها از توست
و به توست و در توست، مرا بود و وجودی بود؟

«آگوستینوس»

تقدیم به ساحت مقدّس و ارجمند حضرت مهدی (عج)،
منجی عالم بشریت، یادگار زهرای اطهر که امید است با ظهور
خود، غبار مظلومیت از چهره اسلام و مسلمین زدوده شود و
بدان امید که منت نهاده و این مختصر را پذیرا باشد.

سپاسگزاری

سپاس از خداوند مَنَّان،
که توفیق پژوهش را به بنده عطا فرمود؛
سپاس از حضرت بقیه الله الاعظم (عج)،
که مرا در به انجام رساندن این پژوهش، یاری کرد.
سپاس از همسر سخت کوش و مهربانم؛
و سپاس از فرزندان عزیز و پاک سرشتم سید احسان، سید ارشاد و سید عرفان،
که به خاطر این پژوهش سختی ها و مشقّت های مرا متحمّل شدند.

چکیده

یکی از مهم ترین وجوه تراژیک زندگی و یکی از بزرگ ترین چالش ها و دغدغه های هر انسان در طول تاریخ ، در کنار مرگ، تنهایی و درد و رنج و... مسرعه گناه و هبوط و مجموعه اضطراب های حاصل آن است که در متون ادبی- عرفانی به انحای مختلف آمده است. این مفهوم، یکی از مضامین مهم و مکرر ادبیات عرفانی است که در موارد متعدد به بیان اقسام، انواع و نتایج این مفهوم پرداخته است. در این میان در متون فارسی عرفانی، به ویژه متون متقدم منشور قرن پنجم و ششم به دلایل و عوامل گوناگون، بستری فراهم شده که مفهوم گناه و هبوط آدمی در کنار مؤلفه هایی چون اختیار و اراده انسان، آگاهی و معرفت، آزادی و جبر بیشترین بسامد را داشته باشد. در این پژوهش نویسنده ضمن بررسی مفهوم گناه و هبوط در چهار حوزه اصل **واقعۀ هبوط، امکان هبوط، اهداف هبوط و نتایج آن؛** مهم ترین اشتراکات و افتراقات اندیشه احمد غزالی، **عین القضاة همدانی** و **روزبهان بقلی** را تحلیل و نقد کرده است. حاصل سخن اینکه در مجموعه متون منشور فارسی عرفانی به ویژه در دستگاه فکری عارفان یاد شده مفهوم **هبوط و گناه** با توجه به ارکان چهارگانه آن با نگرشی عمیق و با صراحت بیان به گونه ای خاص، انعکاس و بازتاب یافته است.

کلید واژه: هبوط- گناه- احمد غزالی- عین القضاة همدانی- روزبهان بقلی

فهرست عناوین

۱	مقدمه
۳	فصل اول: کلیات، تعاریف و مفاهیم
۴	بخش اول: تعریف مسئله و بیان سؤال های اصلی تحقیق
۵	فرضیه ها
۵	سابقه یا پیشینه تحقیق و ضرورت انجام آن
۷	هدف ها
۸	روش و ابزار گردآوری اطلاعات
۹	بخش دوم: تعاریف واژه ها و اصطلاحات
۹	هبوط و گناه
۱۰	تعریف گناه در عهدین
۱۱	تعریف گناه از نظر دو عالم مسیحی (آوگوستینوس و تیلیش)
۱۳	تأثیر گناه در شناخت انسان سنتی و انسان متجدد
۱۵	مصادیق گناه و معصیت و انواع آن
۱۷	آدم و انسان در یک نگاه
۱۸	جنّ یا ابلیس کیست؟
۱۹	بهشت و دوزخ
۲۱	مفهوم توبه
۲۳	بخش سوم: کلیاتی از ماجرای خلقت آدم و حدود و ثغور هبوط در قرآن و ادیان
۲۳	سجده بر آدم و کتمان ابلیس و ملائکه
۲۴	واقعه هبوط ابلیس و درخواست او از خدای تعالی

۲۶	آفرینش آدم و حوا، و هبوط و گناه آنان از دیدگاه مذاهب گوناگون
۲۹	واقعه هبوط و گناه
۳۰	امکان هبوط و گناه آدم و ابلیس
۳۱	اهداف و انگیزه های هبوط و گناه
۳۲	نتایج هبوط و گناه
	فصل دوم: بررسی و تحلیل مفهوم هبوط و گناه با تأکید بر مجموعه آثار منشور فارسی احمد
۳۴	غزالی، عین القضاة و روزبهان بقلی
۳۵	بخش اول: بررسی مفهوم هبوط و گناه در مجموعه آثار منشور فارسی احمد غزالی
۳۶	مقدمه
۳۸	جمال پرستی و دفاعیات از ابلیس
۴۱	آثار احمد غزالی
۴۵	هبوط روح در دستگاه فکری احمد غزالی
۴۶	واقعه هبوط و گناه در دستگاه فکری احمد غزالی
۴۷	- امکان هبوط و گناه در دستگاه فکری احمد غزالی
۴۹	- عشق از دیدگاه احمد غزالی و ارتباط آن با امکان هبوط و گناه
۵۱	- اراده و اختیار از دیدگاه احمد غزالی
۵۳	- عدم سجده ابلیس به دلیل مشیت و اراده پروردگار
۵۴	- خال یا معصیت از نشانه های امکان هبوط
۵۵	اهداف و انگیزه های هبوط و گناه در دستگاه فکری احمد غزالی
۵۶	- معرفت و شناخت حق
۵۶	- خلیفه الهی آدم به اراده خداوند
۵۸	- دانستن اسماء و اسرار خداوندی
۵۹	- «أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ»

- ۶۱ عبادت و بندگی، پرستش و اخلاص
- ۶۳ نتایج و فواید هبوط و گناه در دستگاه فکری احمد غزالی
- ۶۳ زدودن حجاب ها و موانع
- ۶۵ درد و رنج
- ۶۶ کمال جویی یا کمال طلبی
- ۶۸ خلاصه بخش اول
- ۷۲ بخش دوم: بررسی مفهوم هبوط و گناه در مجموعه آثار مثنوی فارسی عین القضاة همدانی
- ۷۳ مقدمه
- ۷۴ آثار عین القضاة همدانی
- ۷۹ آفرینش خلق از دیدگاه عین القضاة
- ۸۳ هبوط روح در دستگاه فکری عین القضاة
- ۸۴ واقعه هبوط و گناه در دستگاه فکری عین القضاة همدانی
- ۸۶ امکان هبوط و گناه در دستگاه فکری عین القضاة
- ۸۷ عشق از دیدگاه عین القضاة و ارتباط آن با امکان هبوط و گناه
- ۹۳ اراده و اختیار از دیدگاه عین القضاة همدانی
- ۹۶ عدم سجده ابلیس به دلیل مشیت خدا
- ۹۷ خال یا معصیت از نشانه های امکان هبوط
- ۱۰۰ اهداف و انگیزه های هبوط و گناه در دستگاه فکری عین القضاة
- ۱۰۰ معرفت و خداشناسی
- ۱۰۳ خلیفه الهی آدم به اراده خداوند
- ۱۰۴ دانستن اسماء و اسرار الهی
- ۱۰۶ «أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ»
- ۱۰۷ عبادت و بندگی و پرستش حق تعالی

- نتایج و فواید هبوط و گناه در دستگاه فکری عین القضاة ۱۱۱
- حجاب ها و موانع ۱۱۲
- درد و رنج ۱۱۴
- کمال جویی و کمال طلبی ۱۲۰
- خلاصه بخش دوم ۱۲۲
- بخش سوم: بررسی مفهوم هبوط و گناه در مجموعه آثار منشور فارسی روزبهان بقلی ۱۲۹
- مقدمه ۱۳۰
- اعتقادات عرفانی و جمال پرستی روزبهان بقلی ۱۳۱
- آثار روزبهان بقلی ۱۳۳
- آفرینش آدم «خَلَقَ اللهُ آدَمَ عَلَى صُورَتِهِ» ۱۳۶
- هبوط روح یا «نَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي» از دیدگاه روزبهان بقلی ۱۳۸
- واقعه هبوط و گناه در دستگاه فکری روزبهان بقلی ۱۴۰
- امکان هبوط و گناه در دستگاه فکری روزبهان بقلی ۱۴۲
- عشق از دیدگاه روزبهان بقلی و ارتباط آن با امکان هبوط و گناه ۱۴۴
- اراده و اختیار از دیدگاه روزبهان بقلی ۱۴۹
- عدم سجده ابلیس به مشیت و اراده پروردگار ۱۵۰
- خال یا معصیت از نشانه های امکان هبوط ۱۵۳
- اهداف و انگیزه های هبوط و گناه در دستگاه فکری روزبهان بقلی ۱۵۴
- معرفت و خداشناسی ۱۵۴
- خلیفه الهی آدم به اراده خداوند ۱۵۸
- دانستن اسماء و اسرار خداوندی ۱۵۹
- «أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ» ۱۶۲
- عبادت و بندگی و اخلاص ۱۶۳

۱۶۶	نتایج و فواید هبوط و گناه در دستگاه فکری روزبهان بقلی
۱۶۶	- حجاب ها و موانع
۱۶۹	- درد و رنج
۱۷۲	- کمال جویی یا کمال طلبی
۱۷۳	خلاصه بخش سوم
۱۸۰	پی نوشت
۱۸۱	فصل سوم: جمع بندی و نتیجه گیری
۱۸۲	نتیجه و پایان سخن
۱۹۴	منابع و مآخذ کتابنامه
۲۰۲	منابع و مآخذ سایت های اینترنتی
۲۰۳	چکیده انگلیسی

مقدمه

معمای «وجود» چیز تازه ای نیست و از بدو خلقت همواره مورد نظر، بحث و گفتگو بوده و بشر در حل آن کوشیده است. مطالعات و تحقیقات فراوانی هم برای شناخت معمای آفرینش انجام گرفته که حاکی از ارزش و اهمّیت آن است. ولی در اینجا یک سؤال مطرح می شود و آن اینکه آیا بشریت در سیر تاریخ خود به جواب صحیح و منطقی سؤالات فوق رسیده است؟

برای رسیدن به پاسخ کافی، باید اول مسئله خلقت به خصوص خلقت حضرت آدم (ع) را مطرح کنیم تا بدانیم چرا به این جهان آمده ایم؟! چگونه باید زندگی کنیم و با چه درد و رنج ها، یا لذّاتی مواجه هستیم؟! چگونه خود را بشناسیم و از چه کسی پیروی کنیم؟ آیا با نیروی عقل و اراده، عشق و محبّت، درد و رنج و ایمان به الله و ... می توان به هدف خود رسید، یا باید جبر و قضا و قدر الهی و... را تحمل کرد؟ اصلاً چه هدفی را باید دنبال کرد؟ آیا هدف ما می تواند رسیدن به کمال مطلق باشد؟ سرانجام اینکه آیا مرگ، همان فنای فی الله است؟ و هزاران سؤال دیگر.

به قول شمس تبریزی که به مریدان خود چنین سفارش می کند: «در بند آن باش که من کیم و چه جوهرم؟ و به چه آمدم و به کجا می روم؟ و اصل من از کجاست؟ و این ساعت در چه ام؟ و روی به چه دارم؟» (تبریزی، ۱۳۵۶: ۱۹۲)

اکثریت این سؤالات به موازات مسئله هبوط آدم (ع) و روح او مربوط می شود. او که بعد از خلقت، در بهشت بدون غم و اندوه می زیست، به خاطر انجام دادن گناه یا نهی یی که شده بود، امکان هبوط خود را با مشیت الهی فراهم ساخت و خود را در فلاکت درد و رنج دنیوی اسیر کرد. اما به صراحت باید اذعان کرد که خداوند با توجه به انگیزه و علل گوناگون از جمله: تولید نسل و هدایت آدمیان و... هبوط آدم (ع) را فراهم کرد. او باید در این جهان فانی زندگی کند و درد و رنج حاصل از فراق معبود، همچنین زندگی سخت دنیوی را تحمل و تجربه کند تا بتواند هدف از هبوط خود را بشناسد و با سروری و خلیفه الهی به کمال انسانیت برسد. آنگاه دوباره به همان جایگاه نخستین خود، بلکه بالاتر از آن یعنی بهشت ابدی و آسمانی باز گردد، به این معنی که روح بزرگ و

مقدّس خود را از قفس کوچک و خاکی اش آزاد کرده، در پیشگاه حق تعالی آرامش یابد و... و این پاداشی اخروی است که خداوند به او عطا می کند.

در این پژوهش، مفهوم **هبوط و گناه** به شکل متفاوت با دیگر تحقیقات و پژوهش های سابق، در چهار حوزه **اصل هبوط، امکان هبوط، اهداف هبوط و نتایج هبوط** با توجه به فلسفه آن، مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. همچنین مهم ترین اشتراکات و افتراقات آن را که به گونه ای خاص در متون فارسی عرفانی قرن پنجم و ششم به ویژه در اندیشه عارفان برجسته ای همچون **احمد غزالی، عین القضات همدانی و روزبهان بقلی** انعکاس و بازتاب داشته، مورد نقد و تحلیل واقع شده است. ضمن آن که در این میان، به دلایل و عوامل گوناگون، بستری فراهم شده که مفهوم **گناه و هبوط آدمی** در کنار مباحثی چون **اختیار و اراده انسان، آگاهی و معرفت، آزادی و جبر، عشق و محبت، و درد و رنج** بیشترین بسامد را داشته باشد.

گرچه نگارنده برای تدوین و نگارش رساله حاضر، متحمل وقت و زحمات بسیاری شده است (اگر اغراق نباشد)، ولی با اذعان به قلت بضاعت خویش، خشنود است که در به انجام رساندن این پژوهش از هیچ کوششی فروگذار نکرده و آنچه در توان داشته در گردآوری مطالب اعمال نموده، و این چیزی است که صادقانه می تواند ادعا کند.

در خاتمه بر خود فرض می داند که از کسانی که به نحوی راقم این سطور را در صورت بخشیدن این اثر یاری رسانده اند، تشکر و قدردانی کند. خصوصاً از جناب آقای دکتر **مصطفی گرجی** (استاد راهنما)، که با بزرگواری خاص و با صبر و بردباری خویش بر وی منت نهاده و با راهنمایی ها و ارشادات خویش در گردآوری و سر و سامان بخشیدن مطالب، یاری فرمودند. همچنین از سرکار خانم دکتر **فاطمه کوپا** (استاد مشاور)، که در پاره ای از مطالب، نکاتی را متذکر شدند و نگارنده را مرهون الطاف خویش قرار دادند، تشکر و قدردانی می نماید.

حمد خدای را دائماً، که توفیق اتمام عنایت فرمود و درود و سلام بی پایان بر اولیاء مقررش خصوصاً سید کائنات محمد (ص) و آل او.

عفت نادری نژاد

فصل اوّل

کلیّات، تعاریف و مفاهیم

بخش اول: تعریف مسئله و بیان سؤال های اصلی تحقیق

یکی از مهم ترین وجوه تراژیک زندگی و یکی از بزرگ ترین دغدغه های هر انسان در زمانها و مکان های مختلف، مسرئله گناه و هبوط، مجموع ه اضطراب ها و دلواپسی های حاصل از آن است که در متون عرفانی تکرار شده است.

در این میان متون عرفان فارسی، به ویژه متون متقدم منشور قرن پنجم و ششم عارفانی همچون احمد غزالی، عین القضاة همدانی و روزبهان بقلی به دلایل و عوامل مختلف بستری فراهم کرده اند که مفهوم گناه و هبوط آدمی در کنار مؤلفه هایی چون اختیار و اراده انسان، آگاهی و معرفت، آزادی و جبر و ... بیشترین بسامد را داشته باشند.

یادآوری این نکته لازم است که مفهوم قرآنی هبوط، یکی از مضامین مهم و مکرر ادبیات عرفانی است و بخش گسترده ای از متون ادبی عرفانی، به بیان اشکال مختلف این مضمون اختصاص یافته است؛ چرا که اساسی ترین پرسش بشر را در واژه هبوط می توان جستجو کرد و آثار خلق شده در این زمینه کم نیست.

در این تحقیق نگارنده قصد دارد با توجه به طبقه بندی مسرئله گناه و هبوط یعنی چهار زمینة واقعه هبوط، امکان، اهداف و نتایج و فواید آن را، در مجموعه متون منشور فارسی عرفانی برجسته قرن پنجم و ششم بررسی و تحلیل کند.

این پژوهش بر آن است تا پاسخ گوی پرسش های محوری و بنیادی زیر باشد:

۱. مفهوم هبوط و گناه در مجموعه آثار برجستة عرفانی چگونه انعکاس یافته است؟
۲. کیفیت امکان هبوط و گناه در مجموعه آثار برجستة عرفانی چگونه بازتاب یافته است؟
۳. اهداف و انگیزه های هبوط و گناه در مجموعه آثار برجستة عرفانی چگونه مطرح شده است؟
۴. مهمترین نتایج و فواید هبوط و گناه در مجموعه آثار برجستة عرفانی در چه مؤلفه هایی متجلی شده است؟

فرضیه‌ها

۱. در متون عرفانی به مضمون هبوط و گناه با دو نگرش نگریسته شده است. یکی آنکه بیشتر به ظاهر داستان توجه شده که مضامین آن از روایت های اسرائیلی برگرفته شده ؛ و دیگر این که با توجه به تأویل آیات و بی توجهی به روایات اسرائیلی مضامین زیبایی به وجود آورده اند.
۲. مهمترین و بارزترین امکان هبوط، مسخ عشق، اختیار، آزادی و اراده ای است که خداوند متعال به انسان عطا کرده است.
۳. عارفان عاشق عوامل هبوط آدم و حوا را حرکت چرخه عشق ورزی حق با خود و به جهت ایجاد درد فراق در آدمی بیان کرده اند.
۴. مهمترین اهداف و پیامدهای هبوط آدم، در نگاه این دسته از متون، ایجاد درد فراق و درد عشق است که به صور مختلف متجلی شده است.

سابقه یا پیشینه تحقیق و ضرورت انجام آن

پژوهش هایی که پیرامون موضوع هبوط و نخستین گناه آدم (ع) صورت گرفته است به چهار دسته تقسیم می شود:

- دسته اول: پژوهش هایی که مضمون هبوط را دستمایه تحقیق و پژوهش قرار داده اند.
- دسته دوم: پژوهش های دینی است که با توجه به سابقه قرآنی آن همانند آفرینش انسان از گل، اخراج آدم و حوا از بهشت، دلایل و چگونگی واقعه آن که اکثراً تفسیرگونه یا متمایل به تفسیرگویی است و حتی روایات دخیل و مجعول آن شناخته و معرفی گردیده و افکار و اندیشه های نوین جایگزین آنها شده است.
- دسته سوم: پژوهش های علمی محققان معاصر است که خلقت انسان از گل به شکل موجود کاملاً نفی شده است.

دسته چهارم: پژوهش های دانشگاهی است که در قالب پایان نامه اند و به ماجرای هبوط پیش

از اسلام از دیدگاه‌ها و باورهای «قبالاه» و «گنوسیان» صدر مسیحیت و یا سیر شکل‌گیری

برخی

مضامین مربوط به هبوط، در متون تفسیری و ادبیات عرفانی اشاره کرده‌اند.

با توجه به جستجوی نگارنده در زمینۀ حاضر، مهم‌ترین تحقیقاتی که تاکنون به این شکل

انجام شده (و ما نیز از برخی از آنها استفاده کرده‌ایم)، به ترتیب تاریخی به قرار ذیل است:

۱. داستان آدم (ع) در قرآن و تورات، عبدالله فروزانفر، پایان‌نامه، دانشگاه تربیت مدرس، ۱۳۷۷.

۲. گناه مانع معرفت، فرانک بهمنی، پایان‌نامه ارشد، دانشگاه قم، ۱۳۷۹.

۳. بررسی هبوط آدم در ادبیات عرفانی منتخب نظم و نثر فارسی، معصومه باقری، پایان‌نامه

ارشد، دانشگاه بوعلی سینا، ۱۳۸۱.

۴. برق عصیان تأملی بر گناه از نگاه صوفیه با تکیه و تأکید بر کشف الاسرار، علی صفایی

سنگری، پایان‌نامه ارشد، ۱۳۸۱.

۵. آثار سوء گناه از دیدگاه قرآن و روایات، محمد علی طاهری نژاد، پایان‌نامه، ۱۳۸۲.

۶. تحلیل داستان آدم در قرآن، مجید صالحی، رساله دکتری، دانشگاه تربیت مدرس قم، ۱۳۸۳.

۷. هبوط و جلوه‌های آن در متون عرفانی ادب فارسی، نعمت‌الله دیلم، پایان‌نامه ارشد، دانشگاه

علوم انسانی و اجتماعی مازندران، ۱۳۸۵.

۸. هبوط و جلوه‌های آن در ادب عرفانی فارسی (تا عصر حافظ)، محمد رضا حسنی جلیلیان،

رساله دکتری، دانشگاه شهید بهشتی، ۱۳۸۵.

۹. گناه نخستین هبوط حضرت آدم (ع) در تورات، انجیل و قرآن و عرفان اسلامی، اسماعیل

زارع پور، پایان‌نامه، سال (بی تا).

آنچه در این پژوهش محور اصلی قرار گرفته است، مفهوم هبوط و گناه در متون منشور عرفانی

با تأکید بر آثار احمد غزالی، عین القضاة همدانی، روزبهان بقلی، همچنین مقایسه دیدگاه‌های آنان

با یکدیگر با توجه به چهار مؤلف واقع‌هبوط، امکان هبوط، انگیزه و نتیجه آن است که در تحقیقات

گذشته به آن توجه لازم نشده است.

هدف ۱

از آنجا که موضوع زندگانی حضرت آدم (ع) به عنوان اولین پیامبر خدا و نیز پدر همه انسان ها و نخستین بشر دائماً مورد توجه پیروان ادیان مختلف بوده و هست و با توجه به آراء مختلف و برداشت های گوناگونی که از قرآن و عهدین در این باره ارائه شده، ضروری است این موضوع از دیدگاه قرآن و عهدین نیز مورد بحث، تحقیق و مقایسه قرار گرفته و وجوه اشتراک و افتراق آن بررسی شود.

البته «مراحلی از قبیل: مبدأ خلقت آدم (ع)، دمیدن روح الهی در او، تعلیم اسماء، خلقت حوا، بهشت، درخت ممنوعه، عهد، عصیان و هبوط آدم، در هر دو کتاب موجود است. اما مراحلی همچون: خلافت آدم، سخن فرشتگان، سجده آنها، تلقی کلمات، توبه آدم، در عهدین سخن به میان نیامده است.» (فروزانفر، ۱۳۷۷: چکیده)

مهمترین هدف و انگیزه این پژوهش، بررسی دقیق مفهوم هبوط که یکی از بزرگ ترین چالش های انسان در طول تاریخ، در مکان های مختلف و در چهار حوزه ی واقعۀ هبوط، امکان هبوط، انگیزه و نتایج آن از منظر عرفای برجسته قرن پنجم و ششم از جمله احمد غزالی، عین القضاة همدانی، روزبهان بقلی و... می باشد.

سایر اهداف جزئی این رساله به قرار ذیل است:

۱. کیفیت خلقت حضرت آدم (ع) از منظر عارفان مورد بحث.
۲. تعیین کیفیت بهشت آدم (ع) از منظر عارفان مورد نظر، علمای دینی معاصر و دیدگاه قرآن و عهدین.
۳. ارائۀ نقطه نظرات عارفان درباره ی چهره ی باطنی ابلیس و عمل کرد او که موجب بیرون رانده شدن آدم (ع) گردید.
۴. مقایسه ی دیدگاه ها و اندیشه های عارفان مورد نظر با یکدیگر در حوزه ی مورد بحث.

روش و ابزار گردآوری اطلاعات

با توجه به ماهیت این پژوهش و اهداف مورد نظر، روش انجام این تحقیق و گردآوری اطلاعات، روش کتابخانه ای (فیش برداری)، اسنادی به گونه توصیفی - تحلیل محتوا است. اسناد و مدارک مورد استفاده در این تحقیق در وهله نخست، قرآن و کتاب مقدس (عهدین) است که به شکل خاصی بیانگر خلقت آدم (ع) و چگونگی هبوط با توجه به ارکان آن می باشد. در این پژوهش، نگارنده از آراء و نظرات بعضی از مفسران علوم دینی همچون آثار ارزشمند علامه طباطبایی تفسیر بزرگ «المیزان»، «انسان از آغاز تا انجام»، همچنین «تفسیر نمونه» ناصر مکارم شیرازی، «آدم از دیدگاه قرآن و عهدین» علی احمد ناصح، «فلسفه آفرینش» و «فلسفه خلقت انسان» عبدالله نصری، «خلاصه ادیان در تاریخ دین های بزرگ» محمدجواد مشکور و... سود جسته؛ و در گام دوم ارکان هبوط را با تأکید بر آثار منتشر فارسی عارفان قرن پنجم و ششم نامبرده، مورد بررسی و نقد قرار داده است.